

מחזור עד מוות

עודד היילברונר

האם אפשר עוד לחדש בחקר התופעה הנאצית? ההיסטוריונית אן ברג מפנה את תשומת הלב לפינה שנשכחה בחקר ההיסטוריה הסביבתית של הרייך השלישי: היחס לפסולת ולמחזור. המשטר הנאצי, היא מראה, היה משטר פסולת. הפסולת הפכה ברייך השלישי מאיום מזהם המאפיין בעיקר יהודים למשאב יקר ערך עבור הגרמנים. ברג הופכת פינה זו לנדבך מרכזי בהבנת המנגנון הגרמני-הנאצי שאפשר את עלייתו של הרייך השלישי ואת השמדת יהודי אירופה, ומציגה את נוכחותו של רוע רדיקלי דווקא במרחבים ובפרקטיקות שקשה לנו לקשור אותם למעשי נבלה ורשע

אפריל 2025

נאומו המפורסם בן השלוש שעות בפוזנן באוקטובר 1943 בפני מפקדי שירותי הביטחון הגרמנים הקדיש היינריך הימלר דקות בודדות להשמדת היהודים. במרבית הנאום עסק בבעיה שהייתה דחופה יותר מבחינתו ומבחינת פקודיו: ביזת החפצים מן הגופות על ידי אנשי אס אס שנמצאו בשטחי ההריגה. הימלר הזהיר את הבוזזים כי אם ימשיכו במעשיהם, דינם מוות. הוא הסביר זאת בצרכים הכלכליים של המלחמה, שלטובת הצלחתה יש לרתום גם את מחזור חפצי היהודים הנרצחים ולשלוח אותם למוסדות הרייך המוסמכים. יתרה מזו, הימלר הפך את המעשה לעיקרון אתי: לתפיסתו, ההימנעות מביזת הגופות וההקפדה על מחזור חפציהן היו חלק מאתיקת האס אס, מעשה גרמני נאצל. מה עומד מאחורי הוראתו של הימלר והתעקשותו על הנושא? בשאלה זו עוסק ספרה של ההיסטוריונית אן ברג^[1] Empire of Rags and Bones, החושף את נוכחותו של רוע רדיקלי בחיי היומיום של הרייך השלישי דווקא במרחבים ובפרקטיקות שקשה לנו לקשור אותם למעשי נבלה ורשע. במחקרה, הפורץ דרך בכל מובן שהוא, ברג מתארת כיצד חתרה גרמניה הנאצית לעצמאות כלכלית באמצעות ניצול מקסימלי של משאבים.

בעזרת איסוף גרוטאות, חיסכון ומחזור תמכו האזרחים הגרמנים במערכת ששימרה את עצמה והביאה לניצול אכזרי ולרצח מיליוני אנשים עד סוף המלחמה. לטענתה של ברג, ההנחות הבלתי מעורערות לגבי חובת הניקיון והחיסכון במשאבים, שהניעו את ההתרחבות האימפריאלית של הנאצים במזרח אירופה ועיצבו את מחנות הריכוז, היו מרכזיות ברצח העם של היהודים ושל מיעוטים אחרים.

ברג מפנה זרקור לנקודה שנתפסה כשולית במחקר על הרייך השלישי והופכת אותה למפתח להבנת פשעי המשטר הנאצי והתנהגותם של הגרמנים באותן שנים. המהלך שהיא מציגה מאפשר להסביר תופעות סתומות שקשורות להשמדה כגון שימוש בבדים, בעצמות ובפסולת של נרצחים. עדות מצמררת בת זמננו לתופעה כזאת התפרסמה לאחרונה כאשר בביתו של מפקד אושוויץ רודולף הס, הצמוד למחנה ההשמדה, נמצאו כמויות גדולות של פריטי פסולת שהיו שייכים לעובדי הכפייה והנרצחים במחנה. את הפריטים שמרה משפחת הס למטרות מחזור או כדי לשלוח אותם לרייך, שם ישמשו לצרכים שונים.^[2]

מבט מהסוף

ברג פותחת בסופו של הרייך השלישי, בשנת 1944 ותחילת 1945. מאז קיץ 1944 לא פסקו ההפצצות של בעלות הברית על ערי גרמניה. במזרח פינו הכובשים הגרמנים במהירות את עמדותיהם עם התקדמות הצבא האדום. פליטים הצטברו בתחומי הרייך, ויותר ויותר גרמנים נמלטו מהפצצות ומצבאות האויב. ממערב קרבו בעלות הברית בהתמדה, והרשויות הגרמניות התמקדו בפינוי אזרחים, ניהול ציוד צבאי והצעת יהודים בצעדות מוות.

ברג מדגישה היבט נשכח בשנת התבוסה הגרמנית: ניהול השלל המפונה, רובו פסולת. הפסולת סתמה את נתיבי התחבורה; מוצרים מוגמרים וחומרי גלם הצטברו במחסנים. בצעדות המוות הידועות לשמצה, המשטר הצעיד בכפייה טורים של אסירי מחנות ריכוז על סף מוות ועובדי כפייה ליעדים "אסטרטגיים" חדשים ובזז את חפציהם של המתים. במקביל, כדי להקל על הלחצים בכלכלת המלחמה, נדרש כוח עבודה נוסף כדי לפרוק משלוחים, לשחרר מסילות רכבת פקוקות מתנועת הרכבות הערה ולהפיץ ולעבד חומרים שנועדו לשימוש הצבא והאס. לטענתה של ברג, מחזור חומרים כמו סמרטוטי ניקוי או מוצרי מזון היה בראש סדר העדיפויות של ההנהגה הנאצית והאזרחים. נדמה כי בעת התפוררות מהירה, כאוס והרס המוני, מוזר לייחס חשיבות אסטרטגית עליונה למחזור סמרטוטי ניקוי. אך אפשר להבין זאת אם ממקמים את התופעה במציאות הכוללת של המשטר הנאצי.

המאמץ ליצור מאשפה או מהריסות חומרים רבי ערך עבור האזרחים העסיק באותם ימים את הגרמנים הנואשים דווקא מפני שאשפה, הריסות וכמובן "פסולת אנושית", כלומר אסירי המחנות, היו זמינים בשפע. אולם לא רק המצב הנואש של גרמניה הנאצית באותם ימים תרם לשימוש בפסולת; מאז 1936, "קידוש" הפסולת וניצולה היו עמודי תווך בכלכלה הנאצית. הקריאה לאזרחים לשמר ולהרחיב את בסיס המשאבים של הרייך הייתה דבר שבשגרה במסגרת תוכנית ארבע השנים.

לנער את האבקה

הכלכלה והמשטר הנאצי התבססו על עבודת עבדים, עניין ידוע שנזכר בספרות שהתפרסמה עוד בימי מלחמת העולם השנייה. מאז ספרו של פרנץ נוימן **בהמות** שיצא בשנת 1943 נדון הנושא באין ספור מחקרים. אולם במחקרה של ברג הדגש הוא אחר; היא מציבה את עבודתם של עובדי כפייה בתוך מנגנון למחזור פסולת ואשפה המתואר כמטרה עליונה של ההנהגה הנאצית.

מחקרה של ברג אינו מצטמצם לבעיות ההיסטוריוגרפיה של הנאציזם. הוא נוגע לכמה תחומים הניצבים כיום במוקד המחקר ההיסטורי על המאה העשרים, ובהם תהליכי דה־קולוניזציה, פשעי האימפריות המערביות בדרום הגלובלי ופירוקן של אימפריות אלו, ונושאי מחזור והיסטוריה סביבתית. מחקרה אף מתכתב עם מגמות חדשות בחקר היסטוריה הגרמנית, המדגישות את מורשת הג'נוסייד המלווה את גרמניה מסוף המאה התשע־עשרה ועד מלחמת העולם השנייה.

השמדת יהודי אירופה היא בין הנושאים הנחקרים ביותר בהיסטוריה האנושית, ואף על פי כן עדיין נשאלת השאלה "איך זה יכול היה לקרות?". אבל למעשה, שאלה זו לוקה במיסטיפיקציה. הצגת השואה כאירוע הכרוך במסתורין יוצרת את הרושם כי האירוע הזה נמצא מחוץ להיסטוריה, אף שחוקרי השואה מספקים שמות, תיאורים והסברים.

הדיונים האינטנסיביים המאפיינים את ההיסטוריוגרפיה הגרמנית המודרנית, ובפרט את זו של ועל גרמניה הנאצית, מתמקדים בכמה נושאים עיקריים. בין השאר נדונים משקלו והשפעתו של היטלר כנגד הדינמיקות של המדינה הנאצית ומערכת הבירוקרטיה שלה; ה"מודרניות" של הרייך השלישי; וכן ייחודיותה של השואה ומהות האנטישמיות. בשנים האחרונות התפרסמו מחקרים על האתיקה הגרמנית ועל הצורך לנקוט גישות השוואתיות, למשל למדינות טוטליטריות אחרות, לדמוקרטיות שאינן מתפקדות, לאימפריות אלימות ולמופעי ג'נוסייד בקולוניאליזם המערבי בכלל והגרמני בפרט.

המחקרים והחידושים בתחומים הללו הגיעו לשיאם בשנות השמונים והתשעים של המאה שעברה, עם פתיחת שערי הארכיונים במזרח אירופה. שפע המחקרים בנושא השמדת יהודי אירופה שהסתמכו על ארכיונים אלו השיבו על רבות מהשאלות הלא פתורות בנושא. "האקדח המעשן" - פקודה כתובה של היטלר להימלר או לגרינג להתחיל במלאכת ההשמדה - אמנם לא נמצא, וכיום ברור כי לא הייתה פקודה מפורשת כזאת; אבל נחשפו מקורות רבים הנוגעים למעורבותם של "אנשים רגילים" במלאכת ההשמדה ולהתנהגותן של יחידות הרצח במזרח.

הדברים הגיעו לידי כך שבשנים האחרונות נראה כי אין מה לחדש בחקר גרמניה הנאצית. הררי מחקרים עוסקים בגישות השוואתיות בהיסטוריה הגלובלית של רציחות עם, מפנים זרקור לפינה שולית ברייך השלישי או מציעים מסגרת תיאורטית־מושגית חדשה לתהליך או לאירוע ידועים. ואולם הבסיס בכל תחום מחקר הוא שינויי פרספקטיבה. בכל דור או שניים משתנה הפרספקטיבה לגבי אירוע או תהליך מסוים, והתקופה הסוערת של השנים האחרונות מספקת שינויים תכופים במיוחד. הדבר נכון גם לגבי המחקר ההיסטורי, ובוודאי זה העוסק ברייך השלישי.

במשך עשרות שנים, הפרדיגמה העיקרית בנוגע לדרכה של גרמניה לרייך השלישי הייתה תזת "הדרך המיוחדת". לפי תפיסה זו, אף שגרמניה הייתה מדינה מתועשת ומפותחת הטתה אותה ההיסטוריה שלה בעידן המודרני לכיוונו של שלטון סמכותני, בניגוד למדינות מערביות אחרות, ליברליות ודמוקרטיות. בשנות התשעים נזנחה גישה זו ובמקומה צצו רבות אחרות, מגוונות וסותרות, אולם נראה כי בכל הנוגע לחקר השמדת יהודי אירופה קפא הזמן בשנות התשעים ונקודת המבט המהותית לגביו לא השתנתה. הנרטיב השולט עודנו מייחס את שואת יהודי אירופה לרדיפת היהודים והשמדתם – יוזמה גרמנית שהפכה מהר מאוד לפרויקט אירופי. תיאור זה נחשב כמובן מאליו שאין לכפור בו. שאיפתם של חוקרי מדעי הרוח והחברה להציג את העבר מנקודת המבט הביקורתית של ההווה, מהלך שמעלה יותר שאלות מתשובות ומאפשר לראות את העבר כרב־ממדי, אינה חלה על חוקרי הפתרון הסופי של שאלת יהודי אירופה.

אם כן, האם אפשר לנער את האבק מעל ההיסטוריוגרפיה של השמדת יהודי אירופה על ידי הגרמנים, בלי להכחישה או להפחית מחומרתה? ברג מציעה בספרה מבט חדש כזה, נועז וייחודי.

ידידותיים לסביבה

גם במחקריה הקודמים ביקשה ברג להרחיב את ההיסטוריוגרפיה של הנאציזם לנושאים גלובליים ולקשור אותה להיסטוריה העולמית של מלחמות ורצח עם ואף להיסטוריה סביבתית, להיסטוריה עירונית ולהיסטוריה של הקולנוע. כעת מצטרפת לכך גם ההיסטוריה של פסולת ומחזור.

כשנשאלה על בחירתה לעסוק דווקא באשפה, השיבה ברג:

במהלך עבודתי בארכיונים של המבורג, כשבחנתי מסמכים שתיעדו את הידרדרות המוסר הציבורי במהלך המלחמה, לא יכולתי להתעלם מהקשרים בין אזכורים של זוהמה ואשפה בקולנוע ובספרות (שכביכול השחיתו נשים וילדים) ובין זבל ושאריות שהושלכו בחורבות העיר ההרוסה. התחלתי לשאול את עצמי מה קרה לפסולת במהלך מלחמת העולם השנייה, מה קורה לפסולת במלחמות אחרות, ומה בעצם קורה לפסולת באופן כללי.^[3]

יצירת פסולת והטיפול בה משתייכים לתחום המחקר של היסטוריה סביבתית והיסטוריה חומרית. כיום אלה הם תחומים מובילים במדעי החברה, והם מעוררים עניין רב גם אצל היסטוריונים.^[4] ההיסטוריה הסביבתית של הרייך השלישי הפכה לגורם מרכזי בהבנת התנהגותם של המשטר והאזרחים. בתחום זה מתבלטות כמה מגמות. האחת מראה כיצד המשיכה גרמניה הנאצית מסורות מרכז־אירופיות בנות מאות בשנים שהתייחסו בהערצה לטבע ולבעלי חיים והפכו את הטבע למעין אתר מקודש; בפרט היא מפנה תשומת לב למעמדו של היער כמעין אתר עלייה לרגל בגרמניה המודרנית. מגמה אחרת מראה את הקשר בין שמירת טבע לאידיאולוגיה גזענית. המסקנה בתחום זה כמעט אחידה: המשטר הגרמני הנאצי ואזרחיו היו אוהבי טבע. הם שימרו פרקטיקות מודרניות לשמירה על סביבה נקייה ופיתחו אותן, מסיבות גזעיות אך גם כמורשת של מסורות ליברליות ושמרניות שפותחו בגרמניה במהלך המאה התשע־עשרה.^[5]

תחום מחקר מרכזי אחר בחקר הטבע והסביבה הגרמנית הנאצית הוא היחס למזרח והאופן שבו השתלב בחזון הסביבה הגרמנית שנועדה לקום לאחר כיבוש ברית המועצות. "מרחב המחיה" או "מרחב החיים" (Lebensraum) הגרמני-נאצי, המתקשר עם מסורות גרמניות עתיקות, היה צריך לספק את צורכי הגרמנים בארץ האם ולהציע שטחים ירוקים, מזינים וטהורי גזע עבור גרמנים המעוניינים לחיות במזרח אירופה. שם ב"שדה הציד", ב"מזרח הפרוע", אפשר היה לעשות "הכול" כדי להפרות ולהזין את הרייך הגרמני, ובכלל זה מחזור פסולת שנוצרה במחנות ההשמדה.

את הנדבך הזה מוסיפה ברג לחקר הסביבה ברייך השלישי. היא אינה מסתפקת בהפניית תשומת הלב לפינה שכוחה זו בחקר ההיסטוריה הסביבתית הגרמנית-הנאצית, אלא הופכת אותה לעניין בעל חשיבות מרכזית - לא רק לחקר הסביבה, אלא גם להבנת המכניזם הגרמני-נאצי שקיים את הרייך השלישי ותרם תרומה מכרעת לשלטון הטרור ברחבי אירופה ולתכנון וביצוע השמדת יהודי אירופה.

משטר פסולת

לאחר שברג מתארת את השימוש בפסולת בשנים האחרונות של גרמניה היא חוזרת אחורה בזמן, אל הלקחים של ניהול הכלכלה הגרמנית בזמן מלחמת העולם הראשונה. לקחי הרעב והמחסור הכרוניים שנגרמו בשל המצור הימי שהטילה בריטניה על גרמניה נלמדו היטב הן בגרמניה הוויימארית הן בגרמניה הנאצית. לפיכך שאפו הנאצים ליצור משק אוטרקי, תחילה בתחומי גרמניה ואחר כך בתחומי אירופה כולה, בניהול גרמני (Großraumwirtschaft).^[6] המטרה הייתה להקים משק שיוכל לקיים את עצמו לאורך זמן גם בהיעדר מושבות עשירות במשאבים וללא תמיכתן הכלכלית של בריטניה וארצות הברית. הגרמנים נשבו בפנטזיה של כלכלה אוטרקית שתתבסס על מחזור חומרי גלם בתהליך הייצור, ללא הגבלה על סוגי הפסולת.

ההנהגה הנאצית, טוענת ברג, התמקדה בערך הנסתר של פסולת מצטברת כבר במהלך המלחמה, עוד קודם לתבוסה בשנת 1945. "מלבד הדיבור על נשק הפלא שיושיע את גרמניה", היא כותבת, "הפכה שפת ניצול הפסולת לשפה היחידה שבה יכלו גרמנים להשתמש כדי לנסות להפוך את גורל המלחמה". ההנהגה ייחסה עדיפות עליונה לניהול פסולת לצורכי הכלכלה הגרמנית, גם אם הדבר הצריך לעיתים העסקת יהודים שנידונו להשמדה. בניגוד לתפיסה המקובלת בישראל, הפתרון הסופי של "הבעיה היהודית" לא היה בשום שלב חשוב יותר מסדרי העדיפויות הכלכליים של הרייך, גם לא מבחינת היטלר. כיום ברור שהרציונל הכלכלי של המשטר התעלה על זה האידיאולוגי, בעיקר משנת 1944 ואילך, כשנוצר צורך דחוף בידיים עובדות ובפועלי כפייה. וכך, אם יש צורך אסטרטגי, יהודים יעבדו עד שייתש כוחם, ורק אז יירצחו. טענה זו מצטרפת לשורה של טענות שהועלו לאחרונה בדבר עליונות השיקולים הרציונליים-כלכליים של גרמניה הנאצית על פני השיקולים האידיאולוגיים-גזעיים לגבי ניצול ורצח היהודים, ככל שהמלחמה התארכה.^[7]

במהלך המלחמה ועד ימיו האחרונים של הרייך השלישי העבירו הרשויות הגרמניות טונות של גרוטאות מתכת, פסולת מטוסים, ציוד צבאי מקולקל, סמרטוטים, נעליים ישנות ופסולת טקסטיל, וכמובן בני אדם - "פסולת אנושית", כפי שכינו אותם - בחזרה לרייך, במאמץ נואש לספק חומרי גלם. הם קיוו

למנוע את קריסת הכלכלה באמצעות ניצול אכזרי של יהודים, אסירי מחנות ריכוז ועובדי כפייה. מלבד ניצול בני האדם מוחזרו בגדים, סוליות נעליים וחפצים אישיים של הנרצחים בצעדות המוות.

ברג מתעכבת על העובדה שילדים תרו אחר גרוטאות מתכת ואספו אותן גם כשהמלחמה הסתיימה. הם התרגלו לאסוף ברגים ממסילות רכבת ולהביא סמרטוטי מטבח, סחבות ועזרי ניקוי, ואפילו עצמות שנותרו מהארוחה המשפחתית, לנקודות איסוף ייעודיות, כפי שנהגו לעשות הוריהם בעבר; הרגלים ישנים מתים לאט. משפחות גרמניות התרגלו כבר במלחמת העולם הראשונה, ובוודאי בשנות המשבר הכלכלי העמוק בתחילת שנות השלושים, למחזר בעצמן או להעביר לרשויות זבל ופסולת. התהליך היה מאורגן ומסודר, וכפי שברג כותבת, "המרדף הכמעט דתי אחר גרוטאות היה מעמסה על פרויקט המחזור, עד שגם הוא קרס תחת משקלו שלו. [...] קריסת המשטר לצד המשך הקריאה לאיסוף פסולת וניהול מסודר של עובדי כפייה ממחישים את האיחזם הנואש של הגרמנים ברעיונות הנאציים על סדר".

בעלי בתי חרושת וסדנאות למחזור בדים וחפצי מתכת זכו להעדפה בזמן המלחמה. ברג מתארת את עבודתו של בית חרושת למחזור בדים בסקסוניה. ערמות של בגדים משומשים ומלוכלכים, רבים מהם של עובדי כפייה, מילאו את מחסני בית החרושת, והיה צורך לנקותם ולהשמישם עבור האזרחים והצבא. בשנת 1944 ביקש בית החרושת עזרה בכוח אדם, ועשרות עובדי כפייה נשלחו אליו כדי לעבוד במחזור הבדים. מלבד מפעלים למחזור בדים וחפצי מתכת, גם רופאי שיניים גרמנים גויסו למשימת המחזור, ואם הגיעו לידיהם שיני זהב של יהודים הם נדרשו להעבירן ללא שהות למשרד חומרי הגלם של הרייך.

אפס פסולת

המשטר הגרמני-נאצי היה משטר פסולת. עוד לפני מלחמת העולם הראשונה התהוותה בגרמניה פנטזיה שלפיה העם הגרמני הוא "עם ללא מרחב" הסובל מגירעון בקרקע שתזין אותו וממחסור בחומרי גלם, מוקף באויבים חזקים ומאויים על ידי אויבים פנימיים. הפנטזיה הולידה היגיון כלכלי שחיבר בין ניצול פסולת - מחזור - ובין טיהורה לפני שימוש. בעזרת שרטוטם של ענייני ביטחון לאומי כסוגיה של טוהר גזעי והתרחבות טריטוריאלית, הציג המשטר רעיונות גזעניים במונחים כלכליים: ביטחון מפני מצור, חופש תזונתי, עצמאות משאבים, משק אוטרקי. כל אלה נועדו כמובן אך ורק לחברי "הקהילה העממית" הגזעית (Volksgemeinschaft). כיבוש ודיכוי הוגדרו כמשימות כלכליות שמטרתן לספק תזונה לעם. בזבוז ושחיתות חומרית נחשבו לפשעים נגד הגזע, והאתוס הבורגני של חסכנות וצמצום נחשב לחובתו הבלתי מעורערת של כל חבר בקהילה העממית.

אף שברג אינה נדרשת לכך, התעמולה הנאצית הגדירה אויבים פנימיים כמי שאינם פרודוקטיביים, מבזבזים משאבים נדירים ומתוך כך מאיימים על בריאות העם. המלחמה באלה גייסה את הגרמנים מכל שכבות ה"קהילה העממית". בנאומו המפורסם של היטלר מינואר 1939, שבו איים להשמיד את יהדות אירופה, הוא הבחין את הכוחות היצרניים בחברה ממי שאינם כאלה. הבחנה זו המשיכה מסורת שראשיתה במהפכה הצרפתית, ואשר התחזקה במהלך המאה התשע-עשרה בחשיבה המרקסיסטית בעיקר.^[8] הרייך השלישי הפך את האתוס היצרני-בורגני לאתוס גזעי שבעזרתו ניתן להצדיק השמדת

אוכלוסיות שאינן יצרניות. אתוס בורגני זה, שהתקיים כבר מסוף המאה השמונה-עשרה, מעניק משנה כוח לטענתה של ברג כי השמדת היהודים הייתה מטרה משנית של פרויקט ניצול המשאבים של הרייך השלישי.

סביב הפרויקט הזה, המכונה כיום "אפס פסולת", התארגנה הקהילה העממית הגרמנית-נאצית. תוכנית ארבע השנים של 1936 הכירה במקסום המשאבים, והוא עוגן בחוק. שום חפץ בעל ערך, קטן ככל שיהיה, לא היה אמור להתבזבז: מְשָׁפְּכִים ועד מיץ תפוחי אדמה, מאבק פחם ועד אשפת מטבחים, מסמרטוטים ונעליים ישנות ועד גרוטאות מטוסים וטנקים חלודים. ברג מתארת כיצד אזרחים, יזמים ומקבלי החלטות המציאו דרכים להפיק ערך מפסולת או להשמיש מחדש חומרים שיצאו מכלל שימוש. חומרים שמהם לא היה אפשר לסחוט עוד ערך, הושמדו, וכך נעשה גם בבני אדם.

מכיוון שרוב העבודה שנעשתה בגטאות ובמחנות הריכוז הייתה קשורה בפסולת – גם בפסולת אנושית, למשל שרפת גופות ושימוש באפר למטרות דישון קרקע – המומחים שניהלו את מתחמי עבודות הכפייה והרצח התאימו את דרישותיהם ללא הרף לכלכלת המחזור. הם העבירו קורבנות וחפצים מתוך המחנות ולתוכם כחלק מדרישות מדיניות הפסולת הגרמנית בזמן המלחמה. היהודים שהיו מיועדים להשמדה היוו אף הם פסולת שיש לנצל – יש להשאירם בחיים עד שלא יוכלו יותר לתרום למאמץ המלחמתי.

על הרקע הזה יש להבין את ערמות החפצים המפורסמות שנמצאו עם שחרור מחנות המוות – הרים של נעליים ובגדים, מחסנים מלאים בפסולת, פריטים אישיים, חומרים משניים שאינם נוגעים ישירות לנרצחים וסחורות מוגמרות. התמונה הזאת, יחד עם החפצים והחומרים שהשתמרו, העידה על חיייהם ומותם של מיליוני בני אדם.^[9] אך לטענת ברג, ההסברים לערמות החפצים התמקדו בפשעים שנעשו ולא בהיגיון שמאחוריהם, אף שהן רמזו על ההיגיון המורבידי של משטר הפסולת הנאצי והציגו את שלל האימפריה שקורבנותיה נדרשו לסדרו בקפידה בערמות נפרדות.

היסטוריונים תיארו את ערמות החומרים כרכוש של הקורבנות, אך בעיני הגרמנים מדובר היה בפסולת שנועדה לעיבוד ולמחזור בדיוק כפי שנהגו בפסולת של חברי "הקהילה העממית". ברג מצטטת את אוסוולד פוהל, המפקח הכלכלי והמנהלתי של מחנות הריכוז, שבאוגוסט 1942 ציווה להשתמש בשיער אנושי של אסירי מחנות כדי לייצר "גרבי צמר לצוותי צוללות וגרבי לבד לעובדי הרכבת".

עבור ראשי המדינה הנאצית ומנהלי כלכלת המלחמה, המחסור וההרס הצפויים – בעיקר אחרי 1943, כאשר החל שלב המלחמה הטוטלית – הצדיקו את האכזריות הכרוכה בניצול מוחלט של משאבים ועבודה, והשמדת חיי אדם נמדדה לפי החיסכון ההכרחי במשאבים. הרעבתם המכוונת של שבויי המלחמה הסובייטים ורצח העם השיטתי של יהודי אירופה שולבו בחישובים הכלכליים של ניצול כוח עבודה וצריכת קלוריות.

המשכיות מטרידה

ברג מנסה למקם את טענותיה בהקשרים רחבים יותר שרלוונטיים למחקרים העוסקים כיום בהיסטוריה משווה של רצח עם, במדיניות של אימפריות כובשות כלפי נתיניהן ובהיסטוריה סביבתית. כיצד משתלב המחקר על משטר הפסולת הגרמני-נאצי בגישות חדשות אלו?

ראשית, ברג טוענת כי ברוב המקרים, הפקת הערך מפסולת בגרמניה הנאצית התבססה על טכניקות מוכרות והתמקדה בחומרים כמו טקסטיל, מתכת, נייר, עצמות ומי שופכין, שכבר הייתה להם היסטוריה ארוכה של שימוש חוזר ומחזור במדינות המערב. מה שהבדיל את הנאציזם ממאמצים קודמים של ניהול פסולת היה הפנאטיות באכיפת הנושא על האזרחים, והאידיאולוגיה הפוליטית שהפכה את ניצול המשאבים לכלי של מלחמה, הרס והשמדת עם לשם הארכת חיי המשטר.

כאן מעבירה ברג את הדיון לפרספקטיבות רחבות שמעבר לדיון בגרמניה הנאצית. לפי התיאוריה של האנתרופולוגית מארי דאגלס על ניקיון, טוהר וטומאה, מטרתן של פרקטיקות פסולת היא ליצור חברה טהורה;^[10] הן מסמנות את הנקי והטהור, ומעלימות את החומרים הפוגעים ברגשות הקולקטיב. תיאור זה נכון גם מעבר למקרה המיוחד של גרמניה הנאצית. ניהול פסולת עומד במרכזן של חברות מודרניות. כיום, טוענת ברג, סוג אחר של "קפיטליזם גזעי" משווק תחת דימוי ירוק וידידותי לסביבה. חומרי גלם המצויים בדרום הגלובלי העני מנוצלים בציניות למטרות רווח, והצגתו של המחזור כמענה למשבר הסביבתי הגלובלי מאפשרת לנו לשכוח בקלות את ההיגיון הכלכלי המניע אותו.

כמו חוקרי ג'נוסייד אחרים בעשורים האחרונים, ברג מצביעה על המשכיות מטרידה בין מחנות העבודה וההשמדה הנאציים ובין הרציונליות האלימה המאפיינת את המערב. על אף הייחודיות של רצח העם הנאצי, הוא עוצב בידי רעיונות מוכרים של טוהר וסדר. השמשתן של שיני זהב שנלקחו מן הקורבנות נעשתה במסגרת אותו היגיון הרסני שכלל פרקטיקות יומיומיות מוכרות כמו צמצום פסולת ומחזור מתכת וגרוטאות.

כבכל מחקר המתמקד בהיבט מסוים של המציאות ומתעמק במקורות ראשוניים, גם ברג נוטה לעיתים להגזים בחשיבותו של מושא המחקר. לפני שנים אחדות, למשל, פורסם מחקר אחר (המזכיר את זה של ברג), המתמקד בנעליים ובחשיבותן להבנת הרייך השלישי – לא רק בהקשר של פסולת ומחזור של עור ולבד וגם לא רק להבנת הקשר לזיכרון ההיסטורי סביב מחסני האיסוף באושוויץ, אלא גם להבנת המכניזם הרצחני של המשטר.^[11] באופן דומה, ההתמקדות במדיניות הפסולת של גרמניה הנאצית מביאה את ברג לראות בה את מוקד העשייה והחשיבה ההשמדתית הנאצית. הצגתם של היבטים אידיאולוגיים לניהול הפסולת באה על חשבון היבטים חשובים לא פחות, ולדעתי אף יותר: קדושת טוהר הגזע ובנייתה של קהילה עממית על בסיס קריטריון בלעדי של טוהר דם, שסביבו ורק סביבו נוהל הרייך השלישי, אינם מתיישבים בדיוק עם אידיאולוגיית מחזור וניהול פסולת, קהילה עממית של יצרנים ואתוס בורגני. אבל משטר הדם הגרמני הנאצי נותר לא פעם בשולי מחקרה.

המחקר של ברג מעורר הרהורים על מדיניות סביבתית כיום. ספרה מעלה מחשבות לגבי אופני ניהול הפסולת בארצות המערב ושינועו לארצות עניות בדרום הגלובלי. אין ספק שרעיון הניהול הפרודוקטיבי של פסולת מספק כיום הצדקה חשובה לפעולתן של מערכות הסדרה ושליטה גלובליות שמוקדן במערב, ומציג אותן כחלק ממדיניות ירוקה הנדרשת כדי לבלום את משבר האקלים. עבודת המחזור עודנה מוקצית לארצות העניות של הדרום הגלובלי, המושבות לשעבר, הנחשבות במערב כבעלות ערך נמוך. בכל ארצות המערב, ובכלל זה בישראל, "פסולת אנושית" (במונחי הנאציזם) המורכבת מעניים וממהגרים, בעיקר שחורים ומוסלמים, מנותבת לעבודות מחזור אשפה. כפי שמסכמת ברג, "בזמננו מחזור הוא עסק טוב, גם אם יעילותו הרצויה ומעגלי האנרגיה הסגורים חמקמקים מתמיד".

הערות שוליים

[1][†] Ann Berg, *Empire of Rags and Bones: Waste and War in Nazi Germany*, Oxford: Oxford University Press, 2024

[2][†] Andrew Higgins, "A House at Auschwitz Opens Its Doors to a Chilling Past," *The New York Times*, January 17, 2025

[3][†] Penn Arts and Sciences, "Faculty Spotlight: Anne Berg, an Expert in the Nazi Regime, Waste, Recycling, and Environmentalism, Joins the History Department," University of Pennsylvania School of Arts and Sciences, September 18, 2019

[4][†] עודד היילברונר, "היסטוריונים ותרבות חומרית", **זמנים** 136, 2016, עמ' 90-93.

[5][†] בעז נוימן, "בין החום לירוק: נאציזם, שואה, אקולוגיה", **תיאוריה וביקורת** 40, 2012, עמ' 189-212; Franz-Josef Brüggemeier, Mark Cioc, and Thomas Zeller (eds.), *How Green Were the Nazis? Nature, Environment, and Nation in the Third Reich*, Athens: Ohio University Press, 2005

[6][†] עודד היילברונר, "החזון הנאצי לאיחוד אירופה", **הזמן הזה**, פברואר 2021.

[7][†] Christopher Browning, *The Origins of the Final Solution*: ברג מתייחסת לכך בעמ' 5 בספרה. וראו גם: The Evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939–March 1942, Lincoln and Jerusalem: The University of Nebraska Press and Yad VaShem, 2004, p. 19; Marcel Stoetzler, "The Antisemitism of Producers: Hitler and the 'Rhetoric of Bourgeois Revolution'," *Critical Historical Studies* 11(2), 2024, pp. 257-296.

[8][†] Ernst Nolte, "Between Myth and Revisionism? The Third Reich in the Perspective of the 1980s," in H. W. Koch (ed.), *Aspects of the Third Reich*, London: Palgrave Macmillan, 1986, pp. 17-38

Julie R. Keresztes, *Photography and the Making of the Nazi Racial Community*, Cornell: Cornell University Press, 2024^[9]

מארי דגלס, **טוהר וסכנה**, בתרגום יעל סלע, תל אביב: רסלינג, 2004.^[10]

Anne Sudrow, *Der Schuh im Nationalsozialismus: Eine Produktgeschichte im deutsch-britisch-amerikanischen Vergleich*, Göttingen: Wallstein, 2010^[11]

פרופ' עודד היילברונר הוא מרצה בכיר ביחידה להיסטוריה ופילוסופיה במכללת שנקר, ומלמד באוניברסיטת רייכמן ובאוניברסיטה העברית בירושלים. ספרו האחרון עסק בשורשים הליברליים של הנאציזם. ספר נוסף שלו, העוסק במרחב האירופי הנאצי, עומד לראות אור בקרוב.
